

Marica Čunčić, Antonio Magdić

ČUDO KIJEVSKIH LISTIĆA

Kijevski listići (dalje KL) najstariji su poznati staroslavenski glagoljski rukopis, misal, iz 10. stoljeća. Čuvaju se u Kijevu. Budući da su KL najbliže samom početku glagoljske pismenosti (9. st.), važno je ustanoviti grafičku strukturu, tj. zakonitosti neobičnoga položaja i veličine slova ne bi li se objasnio prvobitan oblik glagoljice.

Neobična grafička struktura je u tome što slova u KL vise na gornjoj liniji i nisu sva jednake visine. J. Schaeken kaže: “Die Buchstaben stehen nicht auf, sondern hängen unter Zeile, und sind von ungleicher Grösse” te navodi Menharta koji je to također konstatirao još 1948.¹ Sva slova idu do gornje linije, ali se ne množe reći da sva vise. Kad se bolje pogleda, samo *kraća* slova ne dodiruju donju liniju, i zato vise na gornjoj. Ona su kraća u odnosu na druga slova koja idu od gornje do donje linije ili, kao poluglas ispod nje. Štefanić kraća slova smatra neuspjelim nastojanjem: “Premda se može uočiti nastojanje da slova budu otprilike jednaka, ipak ne stoje potpuno između dvije linije. Neka slova (“t”, “š”) vise na gornjoj liniji, a ne dopiru do donje.” On slova “ž”, “t”, “š” naziva “plitka, stoje u gornjem dijelu retka”.² Vajs je također primijetio da ta tri slova *ne dosižu* visinu ostalih.³ Nejednakost visina slova za Štefanića znači da pisar nije uspio ono što je htio, ili nije znao ono što je trebao znati. Prema Štefaniću on je htio slova rastegnuti između dvije linije, ali mu to nije uspjelo. Može li se pretpostaviti da pisar nije mogao, ili znao, ili htio pisati između dvije linije kako bi trebalo. To bi značilo da je bio neuk, nevješt ili nemaran. Liturgijski tekst zahtijeva urednost i točnost. U tom se kontekstu nemaran ili neuk pisar jedva može pretpostaviti. Slažem se s Thorvi Eckhardt: “Pismo je Kijevskih listića jasno, pregledno, čitljivo pa i lijepo.”⁴ Ako su slova uredno pisana, kraća slova ne mogu biti plod neznanja ili nemara. Ni mali džepni format KL (14,5 x 11 cm) ne može biti razlog kraćim slovima jer se visina retka nije zbog njih smanjila. Slova idu od gornje do donje linije a ispod kraćih slova ostaju praznine, neiskorišten prostor.

Te nejednakosti visina samo su na prvi pogled nepravilne. Tako se i za nesimetrične hrvatske srednjovjekovne crkve smatralo da su *rustične*, tj. bez arhitektonskog promišljanja, sve dok se nije otkrilo da položaj prozora omogućuje sunčevoj svjetlosti da padne na određeno mjesto, npr. na oltar, na određeni blagdan. Tada se moralo zaključiti da je bilo i te kakvog arhitektonskog promišljanja. Te su crkve nepravilne samo s gledišta simetrije, ali se drže pravila prolaza sunčevih zraka kroz prozore, pa su s tog gledišta pravilno građene. Slično je i s KL. Na prvi pogled izgledaju rustično kao što kaže Štefanić: “Inače slova nisu pisana kaligrafski, nisu simetrična, pravilna, uspravna, već su pisana rustično. Donji dio slova je labav.”⁵ Međutim, nejednakost

---

¹ Schaeken 1987: 23.

² Štefanić 1958/1959: 35.

³ Vajs 1932: 118. Istanja M. Č.

⁴ Eckhardt 1955: 76.

⁵ Štefanić 1958/1959: 35.

visina ne oduzima slovima kaligrafiju i simetriju i nije nedostatak promišljanja, nego upravo obrnuto, kao što se vidi iz rezultata analize visine slova.

Prihvatimo li mogućnost da je pisar namjerno pisao slova različite visine, moramo pretpostaviti da je postojalo neko pravilo različitosti visina slova. Ta se pretpostavka više slaže sa srednjovjekovnim načinom razmišljanja i više odgovara paleografiji liturgijskog teksta. Thorvi Eckhardt u različitosti visina ne vidi nedostatak: "Slova vise kao rublje na užetu, sva dosežu gore točno do linije, dok su dolje različitih duljina. To daje, naročito u rukopisu prvog brižnog pisara, veoma preglednu i pravilnu sliku pisma. Ali ta je slika bila u vremenu i u mjestu njenog postanka potpuno neobična. Možda je ova okolnost pridonijela, da je taj spomenik smatran naročito starinskim."⁶ Zaista je slika takvoga pisma bila neobična i dokaz je starine jer su različite visine starije od ujednačenih visina. Nemoguće je, naime, pretpostaviti da bi prvotno ujednačene visine slova pisari kasnije učinili različitim. Mora se pretpostaviti početna sustavna različitost visina koju su kasnije pojedini pisari izravnavali iz estetskih razloga ili zbog svojega iskustva u pisanju drugih pisama od linije do linije. No pisanje od gornje do donje linije nije prvotno. Da je to bilo prvotno, tako bi i ostalo. Nitko ne bi izmišljao različite visine za pismo koje je uredno izjednačeno i smješteno između gornje i donje linije.

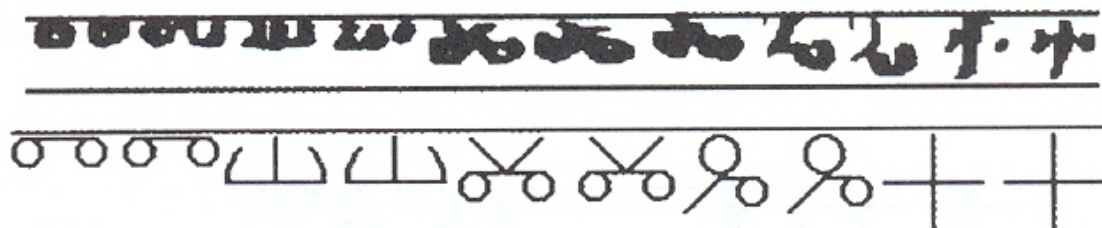
Ako je izmjena kraćih i dužih slova prvotna, sustavna i pravilna, treba uočiti zakonitosti te sustavnosti i pravilnosti. Malo točnije promatranje otkriva da je različita visina slova pravilno raspoređena. Alografi jednoga grafema uvijek su podjednako visoki. Nije jedan grafem jednom dug, a drugi put kratak, nego postoje grafemi koji su dugi, i grafemi koji su kraći, npr. slovo *t* nije jednom kratko, drugi put dugo, nego je uvijek kratko. To je prvo pravilo koje se može uočiti. Drugo pravilo proizlazi iz prvoga: odnos visina različitih grafema je stalan. Tako npr. na stranici 1v slovo *tvrd* je kraće od *ša*, slovo *ša* je kraće od *živjeti*, *živjeti* je kraće od *glagoli*, *glagoli* je kraće od *az*.

Kad bi samo ovih 5 slova držalo svoje relativne visine, to bi nužno značilo da ne može biti govora o nepažnji ili neznanju pisara. A takvih slova ima više. Dakle, ne samo da se ne radi o nemaru ili neznanju pisara, nego upravo suprotno: radi se o izvanrednom znanju i naporu pisara da ostvari posve određene različite relativne visine slova. Bez sumnje je ovdje riječ o promišljenoj i sustavnoj različitosti jer jedino sustav može držati različitosti stalnima. Do toga se sustava može doći induktivno, polazeći od različitosti, ili deduktivno, polazeći od pretpostavljenoga sustava. Budući da je induktivan put u ovom slučaju vrlo težak i neizvjestan, dobro je krenuti deduktivno. U literaturi postoji jedan glagoljski grafički sustav s različitim visinama slova pa je razborito provjeriti najprije taj sustav. To više što u njemu vrijede ista pravila: slova nisu jednako duga, i upravo ovih pet spomenutih je u istom međusobnom odnosu visina. Taj grafički sustav je okrugla glagoljica Vasila Jončeva.⁷ Njegov grafički model ćemo dalje zvati normativ. U normativu je također *tvrd* kraće od *ša*, *ša* je kraće od *živjeti*, *živjeti* je kraće od *glagoli*, *glagoli* je kraće od *az*.

---

⁶ Eckhardt 1955: 76.

⁷ Jončev, Jončeva 1982 i Čunčić 1998.

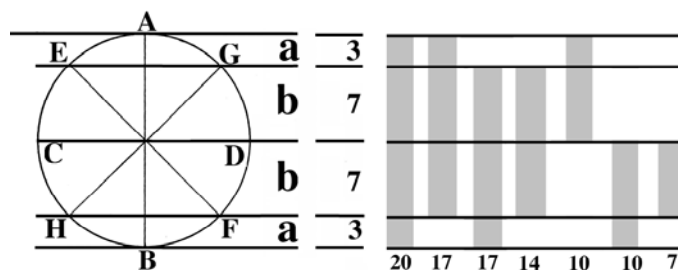

Slika 1. KL i normativ: visine glagoljskih slova *t, š, ž, g, a*

Sličnost visina nije slučajna. Radi detaljne i egzaktne usporedbe s normativom KL se uspoređuju s normativom. Za to su izmjerene visine slova normativa i visine slova KL. Slova KL i normativa moraju se učiniti sumjerljivima, a to znači da razmak između gornje i donje linije mora biti jednak u oba grafička sustava.

Mjerenje visine i širine slova te određivanje proporcija slova ili mjernog odnosa (*rapport modulaire*) uveo je u latinsku paleografiju poznati paleograf Kraljevske biblioteke u Bruxellesu Léon Gilissen (1974 i 1975), a kritiku njegova pristupa dao je Ezio Ornato (1975). Njihove postavke o parametru mjernog odnosa s nužnim ispravcima i prilagodbama primijenjene su u analizi trokutastog, okruglog i uglatog tipa glagoljskoga pisma (Čunčić 1998).⁸

Mjerenje visina slova normativa potpuno je određeno i može biti vrlo točno zahvaljujući njegovoj geometrijskoj strukturi. Točne visine grafema određene su jedinicama linijskoga sustava čija polja proizlaze iz kruga podijeljenog na osam jednakih isječaka.

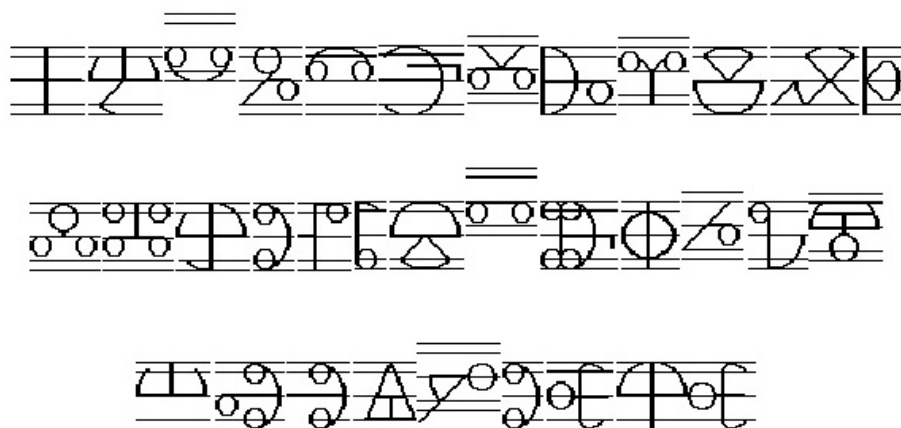
Slika 2. Kružnica iz koje proizlazi peterolinijski sustav normativa⁹

Dvije vodoravne paralelne tangente dodiruju kružnicu u točkama A i B te čine gornju i donju liniju sustava pisanja. Vodoravni promjer CD određuje sredinu, a linije HF i EG određuju visinu vanjskih manjih polja “a” i unutarnjih većih polja “b”. Veća polja su visoka 7, a manja 3 jedinice pa je odnos 3:7:7:3. Kad se zbroje (3+7+7+3), dobije se ukupna visina linijskoga sustava od 20 jedinica. Ako su jedinice mjerenja 1 mm, razmak između gornje i donje linije iznosi 20 mm.

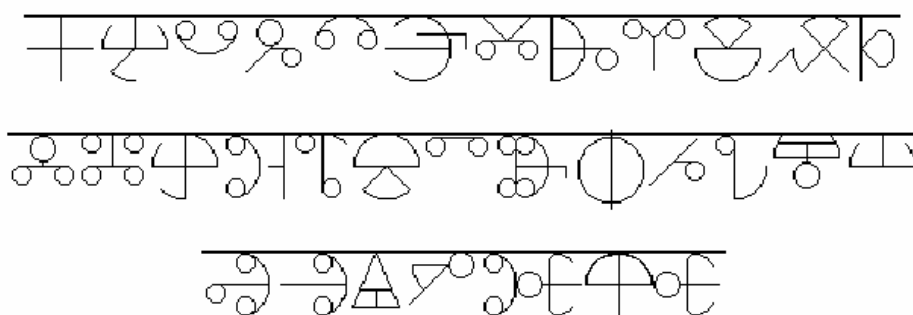
⁸ U članku Čunčić 1998: 230 i 232. Visina normativa 2+5+5+2=14 jedinica ovdje je korigirana u točnije odnose polja: 3+7+7+3=20 da bi se postigla veća točnost budući da su KL od izvanredne važnosti za paleoslavistiku.

⁹ Crtež M. Č. prema Jončevu 1982: 135.

Na sljedećoj slici se vide slova modela okrugle glagoljice Vasila Jončeva u njima svojstvenom linijskom sustavu (Slika 3)

NKL: slova *v, ž, ĭ, t, h, č, ju* podignuta do gornje linije

Normativ Kijevskih listića s gornjom linijom

Za mjerenje visine slova KL povećane su kopije faksimila.¹⁰ Web aplikacija je tako stvorena da je svako slovo pretraživo. Postoji prijepis glagoljskim slovima na kijevskom normativu. Slova su napravljena prema glagoljici u KL, ali im je visina normativna. Postoji i transliteracija cijeloga teksta 1v-7v na latinicu. Svaki redak ima dva grafikona i raster koji određuje visinu.

Postotak sličnosti svih slova prvog pisara (1v,1-2v,7) iznosi **86,12%**. Postotak sličnosti svih slova drugog pisara (2v,8-7v,22) iznosi **84,92%**. Ukupni postotak sličnosti svih slova prvog i drugog pisara iznosi **85,73%**. U obzir su uzeta samo slova čija je sličnost veća od nule. Slova *tvrd*, *vjede* i *dobro* zbog izuzetne kratkoće u normativu vrlo su teška za izvođenje budući da je maksimalna visina slova u stvarnosti 4 mm. Zato su viša od normativa. Izuzmemo li slova sličnost slova *tvrd*, *vjede* i *dobro* za prvog pisara

¹⁰ *Kiev's'kie* 1983.

sličnost iznosi **88,34%**, dok za drugog iznosi **88,45%**. Grafikoni KL i normativa podudaraju se jako dobro i dokazuju točnost pretpostavke da je sustav, koji je držao različitosti stalnima u KL, bio upravo normativ jer se poštuje zakonitost relativne visine kao u normativu, tj. slova su između sebe u podjednakim odnosima.

Iz grafikona se može zaključiti da je podudarnost visina slova dovoljno velika za pretpostavku da su KL napisani po normativu i da je pisar poznavao normativ. Ako je pak pisar poznavao normativ, tada normativ nije apstrakcija, nego je to grafički model glagoljskoga prototipa. Ako je visina slova u KL, iako nejednaka, 88% slična normativu, teško je vjerovati da bi ovalika podudarnost bila slučajna. Ako je podudarnost namjerna i svjesna, normativ bi mogao biti prvobitan oblik glagoljskoga pisma. To više što ovi rezultati u korist normativa kao prvotnog oblika glagoljskoga pisma nisu jedini jer nejednaka visina slova nije jedina karakteristika normativa. Postoje još neki parametri normativa kao što su linijski ustroj te morfologija i položaj slova. Istražujući te parametre u glagoljskim spomenicima iz 11. st. glagoljska analitička paleografija je došla do istih rezultata: da su pisari i klesari znali za normativ. (Čunčić 1995-96, 2001)

Literatura o normativu i potvrdama u glagoljskim spomenicima

- Čunčić, M. 1995-1996. The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script. *Journal of Croatian Studies XXXVI-XXXVII*, 19-52. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=34459>
- Čunčić, M. 1997. Triparticija paleografije, *Filologija* 28 (1997); 1-12. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=34455>
- Čunčić, M. 1998. Proporcije glagoljskih slova. Miljenko Lapaine. *Crtež u Znanosti. Drawing in Science*. Zagreb: Geodetski fakultet sveučilišta 229-238. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=34747>
- Čunčić, M. 1999. Duktus tipova glagoljskoga pisma, *Filologija*, 32; 13-38. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=63148>
- Čunčić, M. 2000. Što je opat Držiha naučio od opata Maja? Krčki zbornik Povijesnog društva otoka Krka, Posebno izdanje sv. 42 / Milivoj Dujmović (ur.). - Baška : Primorsko-goranska županija Rijeka i Općina Baška , 257-269. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=63132>
- Čunčić, M. 2001. Linijski ustroj naslovne glagoljice. *Wiener slavistisches Jahrbuch Band 47*, 25-31. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=91574>
- Čunčić, M. 2001. Što je lakše pisati? Drugi hrvatski slavistički kongres / Sesar, Dubravka ; Vidović Bol, Ivana (ur.). - Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 199-209. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=91225>
- Čunčić, M. 2004. Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System, *Palaeoslavica* 12, 2; 285-299. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=190605>
- Čunčić, M. 2003. Normativ Kijevskih listića, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 49; 7-22. <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=157796>
- Čunčić, M. 2003. Mogući sadržaj Klimentove reforme, Prilozi - Makedonska akademija na naukite i umetnostite. *Oddelenie za lingvistika i literaturna nauka* 28, 1; 201-213. Punitekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=161548>

- Čunčić, M. 2004. Pravilna visina Pravilna visina slova Kijevskih listića, Glagoljica i hrvatski glagolizam / Dürrigl, Marija-Ana i Mihaljević, Milan (ur.). - Zagreb : Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 485-497. Puni tekst rada: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=133808>
- Eckhardt, T. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. *Radovi Staroslavenskog instituta* 2, 59-91.
- Gilissen, L. 1975. Ductus et Rapport Modulaire, Response aux articles de MM d'Haenens et Ornato, *Scriptorium XXIX*. No 2. 235-244.
- Jončev, V. i Jončeva O. 1982. *Dreven i s'vremenen b'lgarski šrift*. Sofija: B'lgarski hudožnik.
- Kievs'kie glagoličeskie listki X v. iz Centralnoj naučnoj biblioteki AN USSR v Kieve (Otdel rukopisej, šifr. DA/P 328) (Faksimil'noe izdanie)* 1983. Podgotovka izdanija V. V. Nimčuka. Kiiv: Naukova dumka.
- Nimčuk, V. V. 1983. *Kiivs'ki glagolični listki, Najdavniša pam'jatka slov'janskoj pisemnosti*. Kiiv: Naukova dumka.
- Ornato, E. 1975. Statistique et paleographie: peut-on utiliser rapport modulaire dans l'expertise des écritures médiévales? *Scriptorium XXIX*, 198-234.
- Schaeken, J. 1987. *Die Kiever Blätter*. Amsterdam: Rodopi.
- Štefanić, V. 1959. *Glagoljska paleografija. (Bilješke prema predavanjima prof. Vjekoslava Štefančža)*, Rukopis. Zabilježio Josip Tandarić, Zagreb: Staroslavenski institut.
- Vajs, J. 1932. *Rukovêt hlaholské paleografie*, Prag.